

מהוסס זה לחיפוש זהות ערבית מקומית ועל-דתית באמצעות 'היהודים' בקשר שלו לדיונים בחלקם של מיעוטים לא-מוסלמיים בעליית הלאומיות הערבית במאה העשרים בכל רחבי המזרח התיכון.

ה

חיי היהודים במרוקו בשלטון החסות הצרפתי (1912-1965) התאפיינו בתהליכים מואצים של האחדה ואינטגרציה. במישור המשפטי שטמו במאי 1918 צווים מטעם הגנרל הובר ליוטה (Lyautey), הנציב הצרפתי העליון הראשון במרוקו הקולוניאלית, את בסיס קיומן הפוליטי והדתי של הקהילות היהודיות במגרב ושינו לעד את דמותם של בתי הדין הרבניים עם כינונה של 'רבנות ראשית' במרוקו ועם יישומן של קטגוריות מכלילות נוסח 'יהודי מרוקו' ו'יהדות מרוקו'. המעבר מדפוס מרוקו השריפית לדפוס המדינה הקולוניאלית הצרפתית נקשר בחיי היהודים גם לתהליכי אינטגרציה במישור המרחב, כתוצאה מהנחת תשתיות תחבורה בין-עירונית (עדכון מושגי המרחב והזמן) ושינויים במרקם העירוני (היציאה מן המלאחים ואימוץ דפוס חיים אירופיים). על רקע זה קיבלו גם אירועי ההילולות השנתיות ליד קברי הצדיקים צביון חדש לגמרי בתקופת המשטר הצרפתי. למשל קברו של ר' עמרם בן דיואן, חכם ירושלמי בן המאה השמונה עשרה שנשלח למרוקו כשד"ר, נפטר שם ונקבר בכפר אסגאן שבצפון מרוקו, הפך בעידן הקולוניאלי לאתר חשוב ביותר של עלייה לרגל במרוקו. דווקא לנוכח שידוד המערכות שכפו הצרפתים בתחומי המסורות הוורנקולריות – במסגרת הזיקות בין קולוניאליזם למסורת – הייתה הצליינות בעיניהם מעין 'אתר ניקוז' לצרכים שבטיים קהילתיים קדומים, ולכן אפשרו השלטונות את קיומה. במאמרו 'מרוקו האמתית כשלעצמה: עלייה לקברי צדיקים, היברידיות ורעיון הלאום המרוקני' (עמ' 341-360) אורן קוזנסקי (Kosansky), אנתרופולוג המלמד במכללת לואיס וקלרק בארצות-הברית, ממקם את התגברות הצליינות היהודית על רקע מגמות מיסוד של תופעת המרבוטיות (אפיון מגרבי של הערצת קדושים מוסלמים) ככלי פוליטי מול בית המלוכה המרוקני.

כיצד הפכה צליינות קדושים יהודים, תופעה בעלת סממנים פריטיקולריים לכאורה, ל'תופעה יהודית-מוסלמית' מובהקת, היינו לסימן מוסכם של 'מרוקו האמתית כשלעצמה', אם להירש למילותיו של האתנוגרף הצרפתי לואי וואנו?²⁶ וכיצד התקיימה תופעת הביקור של יהודים ומוסלמים בקברי קדושים

למרות תפיסות ההפרדה והפיצול של הקולוניאליזם מצד אחד והלאומיות בעידן שלאחר עצמאות מרוקו מצד אחר? קונסקי מציע לבחון את היחסים בין יהודים למוסלמים באמצעות רעיון ההיברידיות המגולם ביחסן של מסורות יהודיות ומוסלמיות לקדושי העבר במישור התודעת־המנטלי (הערצת צדיקים, saint veneration), הפיזי־הגופני (עלייה לרגל, pilgrimage) והמית־הטקסטואלי (כתיבת חיי קדושים, hagiography). למעשה קונסקי דן בעמידות הרטורית של מושג ההיברידיות (אף שאינו מסביר אותו כשלעצמו) בדיסקורסים מתחרים שבמסגרתם נהפכה עלייה לרגל לקברי צדיקים לפרקטיקה 'מרוקנית', סמל וסימן ללאום המרוקני עצמו.²⁷ מן המחקר עולה כי משמעותה של ההיברידיות השתנתה עם הזמן: בתקופה הקולוניאלית נתפסה צליינות יהודית כשילוב סינקרטי של כאוס מנטלי, טומאה וחציית גבול (טרנסגרסיה); בעידן שלאחר כינון מדינת הלאום המרוקנית היא נעשתה סימן היכר לרגש לאומי ולאדיקות מונותאיסטית בין־דתית; ובעידן הפוסט־קולוניאלי, כשרובן המכריע של הקהילות היהודיות חדלו להתקיים, הפכה עלייה לקברי קדושים יהודים סמל לאחוה, סובלנות דתית וטרנסצנדנצייה, כתופעה מרוקנית שמעבר ליהדות ולאסלאם. על רקע זה, ובפרט מאז כינון היחסים הדיפלומטיים בין מרוקו לישראל, הפכה הקהילה היהודית שנתורה במרוקו את העלייה לקברות צדיקים לחג לאומי (מאז 1978), השאוב מתופעת המרכבוטיות, והמסמל הכלה ואחוה בין־דתית. מאמרו של קונסקי מציע גישה לסינקרטיות כקטגוריה הנתונה במשא ומתן ובעיצוב מתמשכים, והוא נבדל בכך מן המאמרים שמנסים לאתר ולאפיין גילומים שונים של סינקרטיות תרבותית מבלי להידרש לשאלה היכן ממוקמת במרחב ובזמן נקודת הייחוס שממנה ואילך בוחנים את הסינקרטיות של פרקטיקות ותפיסות שונות.

1

שלושה מאמרים בספר דנים בעיצוב דמותה של סול חגואל בזיכרון היהודי המרוקני. סוליקה חג'ואל (במקורות עבריים מופיעות הצורות חטשוואיל, חטואל, חשוואל וחאגווייל, ובמקורות ערביים מופיע השם לאלא סוליקה),²⁸ הייתה בת

²⁷ נחיצות המושג היברידיות כקטגוריה אנליטית בלימודי יהדות נדונה בהקדמה לספר שראה אור לאחרונה. ראו: בוסתן, קונסקי ורסטו, עמ' 1-28. לדיון בהיברידיות בקשר לקהילות ספרד והמזרח ראו: בוש.

²⁸ לאחרונה נדפס מאמר בנושא מאת ז'ולייט חסין המנוחה. ראו: חסין, אפיונים. ראו גם: אלמאליח, עמ' 6.

למשפחה יהודית מטנג'יר, ילידת 1818 לערך. בשל קרבתה לשכניה המוסלמים היא הוחזקה כמי שהמירה דתה – ואכן אולי התאסלמה – וכשביקשה 'לחזור' לדתה נשלחה במצוות הקאצי של טנג'יר אל שלטונות פאס, ואלה הכריזו כי היא כופרת (מרתדה) ולכן מחויבת הריגה. שתדלנים מטעם רבני טנג'יר לא הצליחו לפדותה, והיא הוצאה להורג בעריפת ראש בפאס בתקצ"ד (1834),²⁹ בהוראת הסלטאן עבד אלרחמן (שלט בשנים 1822-1859), ככל הנראה עקב לחץ הציבור עליו. לאחר מותה נחשבה סוליקה למי שמסרה את נפשה על קידוש שם שמים והייתה לסמל נערץ על יהודים ומוסלמים, גברים ונשים, ומסוף המאה התשע עשרה ועד היום פוקדים רבים את קברה. החל מאמצע המאה התשע עשרה ואילך הלך ונרקם קורפוס טקסטואלי רחב סביב האירוע, עיקרו ורובו בעל אופי הגיוגרפי. הפרשה הזינה תעודות קונסולריות, דרשות רבניות, כתבי נוסעים, קינות, פיוטים, רומנסות, ציורים, סיפורים, מחזות ופואמה, בשלל שפות יהודיות ואירופיות.

המאמר 'סול חגואל בזיכרון הקיבוצי ובסיפורי עם של יהודי מרוקו' (עמ' 191-200), מאת החוקרת העצמאית יעל אזגורי (Azagury), מבקש לבחון את הפערים בין האירוע עצמו לבין עיבודו כסיפור בזיכרון הקולקטיבי היהודי. המחברת מציעה לדון בפערים אלה כמקרה מבחן של 'חציית גבולות סמלית' (עמ' 193), הן במישור העלילה (ההתקשרות עם השכנים המוסלמים) והן במישור הציביון הסגנוני שהולבש על ייצוגו הבדיוני של הסיפור (האגדה, סיפור העם, האגדה המיתית). בפועל אזגורי עוסקת בעיקר בשני טקסטים שנכתבו בצרפתית: קטעי הרומן 'סוליקה או חייה של סול חטשואיל', שפרסם רובר בוטה (Boutet) בשלהי 1929 בעיתון היהודי הפרו-צינוני 'לאווניר אילוסטרה' (*L'Avenir Illustré*) שדאה אור בקזבלנקה, ועיבוד המקרה של סוליקה בסיפור 'שריטה בן-זקן' מאת הסופרת והמחנכת האיטלקייה אליסה כימנטי (Chimenti), שנדפס בטנג'יר בשנת 1964. דומה כי המאמר אינו מצליח להעמיד תשתית מספקת לדיון בממדים האפולוגטיים של 'המדומיין הקולקטיבי של יהודי מרוקו' (עמ' 197) ולהקשרים ההיסטוריים, הדתיים והפואטיים של טקסטים סביב מעשה קידוש השם.³⁰ ברוח זו על אף

²⁹ כינויה של שנה זו במקורות עבריים, שנת צדק"ת, רומז

להבניות היסטוריות ותאולוגיות של מקרה סול כגזרת גורל.

³⁰ 'ייחודה של קהילה נבנה ממה שהיא מסתירה ומשתיקה,

וגיבור תרבות נבנה מתעלומות בלתי פתורות', כתבה חסין במאמר חלוצי בעברית שבו ניתחה שלל מקורות רבניים-מרוקניים ואירופיים ששימשו נדבכים בבניית הזיכרון הקולקטיבי המרוקאי. ראו: חסין, גיבורת תרבות, עמ' 44.

העיסוק הספרותי היהודי המתמשך במקרה סול-סוליקה, לא ברורה ההחלטה לכלול בחטיבה זו מסה אישית מאת הסופרת האמריקנית רות כנפו־סטון (Knafo-Setton), 'החיפוש אחר סוליקה: מסעה של כותבת' (עמ' 226-235). המחברת, ילידת צאפי שמרוקו, עיצבה את בת דמותה בנובלת הבכורה שלה, שראתה אור באנגלית בארצות-הברית, כחולקת גורל עם סוליקה המיתית.³¹ למעשה כנפו־סטון היא הכותבת היחידה בספר שטוענת לשייכות ביוגרפית ישירה והיסטורית ליהדות המגרב, ושיבוץ מסתה בקטגוריה של כתיבה אישית בספר מחקרי מובהק מעלה תהיות על עצם החלוקות החוץ-מחקריות המבנות את מקומם של יהודים מגרבים בכתיבת ההיסטוריה היהודית של המגרב ללא החסות המוסדית הישראלית.

בחטיבה זו בולט מאמרה של שרון ואנס (Vance) מהמחלקה להיסטוריה באוניברסיטת צפון קנטקי בארצות-הברית, 'סול חגואל, גיבורה בת המאה התשע עשרה': מגדר, השאלה היהודית והשיח הקולוניאלי' (עמ' 201-225). ואנס דנה בהשתנות ההקשרים הדיסקורסיוויים והזיקות והאינטרסים הפוליטיים שנטוו באירופה, בעיקר בצרפת ובספרד, סביב הוצאתה להורג של נתינה יהודייה במגרב, אירוע שתועל למאבק בקנאות הדתית המוסלמית, לצידוק עקרונות הומניטריים ולהצדקת החיץ הקולוניאלי בין יהודים למוסלמים. ואנס בוחנת בפרט היבטים מגדריים של הבעיה היהודית ומנתחת את דימויי ה'יהודייה היפה' (belle juive) בספרות אירופית אורינטליסטית בת התקופה. הללו, לטענתה, עיצבו את אופן ההתקבלות של מקרה סול חגואל כאירוע אנטי-מוסלמי, רומנטי-ליברלי ונוצרי, אך לא יהודי. מחקר זה הוא חוליה משמעותית בחקר ההתקבלות הגלובלית של אירועים דומים בעולם היהודי במאה התשע עשרה, כמו פרשת דמשק (1840) ופרשת חטיפת הילד היהודי אדגרדו מורטארה בבולוניה (1858). השיח שעוררו אירועים אלה באירופה חשף ביתר שאת את מעמדם הפגיע של היהודים המתמערכים, במיוחד לנוכח התנפצות התקוות שתלו במערכות השיח המדיני, שעד אז הסתפחו אליו באופן טבעי מכוח שיוכם לאירופה.³² לעומת זאת מעצמות אירופה התייחסו אל יהודי מרוקו במרוצת המאה התשע עשרה, ובעיקר מאז כיבוש אלג'יריה בידי צרפת, כאל יחידים, אנשי ביניים החיוניים למסחר ולפוליטיקה המקומית.

31 כנפו־סטון.

32 הקשרים אלו, שוואנס נמנעת מלדון בהם, מונעים מכוח הגדרת היהדות כקטגוריה גלובלית. חקר מקרה סוליקה באמצעות עיצובו הטקסטואלי בידי יהודי מרוקו ובידי כותבים אירופים הוא נושא המונוגרפיה העשירה של ואנס שראתה אור לאחרונה. ראו: ואנס.

גורלם נקשר באירועים היסטוריים שיצרו עידן חדש ביחסי המדינה השריפית והיהודים, כמו הסכמי הסחר שנחתמו עם אירופה (למשל הסכם אנגליה-מרוקו משנת 1856), מלחמת מרוקו וספרד (1860), חדירת מפעל החינוך הטרנס-אזורי (רשת 'אליאנס'), שטבורו בצרפת, החל משנת 1862, וביקור מונטיפיורי אצל הסלטאן עבד אלרחמן במראכש בחורף 1864. ממחקרה של ואנס עולה כי מקרה סוליקה עשוי להיקרא כפרק מקדים בנרטיב הכנסתם של יהודי מרוקו לקטגוריה המכלילה של היהדות העולמית.

ז

חטיבת מאמרים מוקדשת לדיון בארגון 'כל ישראל חברים' מנקודות מבט של חקר המגדר והקולוניאליזם. שני מאמרים עוסקים בהיסטוריה החברתית של תוניסיה המודרנית באמצעות דיון בחינוך בנות בבתי הספר של רשת 'אליאנס', שהוקמו בתוניסיה החל משנת 1878, טרם הכיבוש (קונגרס ברלין, בשנת 1878, הכשיר למעשה את כיבושה של תוניסיה בידי צרפת בשנת 1881). עם המשפחות היהודיות ששלחו את ילדיהן לבתי הספר של 'אליאנס' בעיר תוניס נמנו על פי רוב היהודים הילדיים, סוחרים זעירים ובעלי מלאכה, והם למדו שם עם ילדים ממשפחות לא-יהודיות (מרקע קתולי, פרוטסטנטי, יונו-אורתודוקסי, ארמני ומוסלמי). לעומת זאת משפחות שהתייחסו על ההגירה מליורנו חינכו את ילדיהן בבתי ספר איטלקיים. המאמר הראשון, 'נשים מתכתבות: מחנכות בארגון 'כל ישראל חברים' בתוניסיה, 1882-1914' (עמ' 239-256), מאת ג'וי לאנד (Land) מהמחלקה להיסטוריה באוניברסיטת קונטיקט, מבוסס על התכתבויות בין מנהלות ומורות בבתי הספר היסודי לבנות תוניס למפקחיהן במשרדי 'אליאנס' בפריז, שנשמרו בשלמותן. האיגרות משמשות למחברת מצע לבחינת דימויי העצמי של נשים יהודיות בפרופסיה החינוכית בתוניסיה הקולוניאלית. אף שמעמדן החברתי היה מוגבל, נשים אלו, טוענת לאנד, שימשו 'מתווכות תרבות' (cultural intermediaries) בין מגמות חברתיות שונות שאפיינו את באי 'אליאנס'. במאמר השני, 'חינוך לנערות בתוניס בשלהי המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים והתפשטות הצרפתית בתוניסיה' (עמ' 257-281), דן קית וולטרס (Walters), מרצה לבלשנות יישומית באוניברסיטת מדינת פורטלנד שבארצות-הברית, בהיסטוריה החברתית של השפה בתוניסיה, ובתוך כך בודק את האופנים שבהם החליפה הצרפתית בהדרגה את הערבית היהודית כשפת דיבור בעיר תוניס בין שתי מלחמות העולם.

מאמרו של ג'ונתן כץ (Katz), מומחה ללימודי המזרח התיכון והאסלאם מן המחלקה להיסטוריה של אוניברסיטת מדינת אורגון שבארצות-הברית, "זמנים

הרואיים": ארגון "כל ישראל חברים" במראכש על ספו של הפרוטקטורט הצרפתי' (עמ' 282-301), מתמקד בבית ספר אחד של 'אליאנס' במראכש בעשור הראשון של המאה העשרים, על ספו הרשמי של משטר הפרוטקטורט. המחבר עוסק בפרט בפעילות התיווך של המורים והמנהלים, טרם מינוים מטעם המדינה, בין הצרכים השונים של הקהילה והנהגתה (חכמי המעמד) למוסד הצרפתי. כן ממקם את פעילות בית הספר במסגרת המשברים שפקדו את מרוקו באותו עשור – רעב, מגפות, חרדה סביב נוכחות זרים ועד המאבק על כס השלטון בין האחים עבד אלעזיז ומחליפו עבד אלחפיז – וממסגר כך את הדיון כפרק בהיסטוריה המרוקנית. בתקופה הנדונה במחקר מנתה האוכלוסייה היהודית במראכש יותר מ-15,000 נפש והייתה הגדולה ביותר במרוקו. ארגון 'אליאנס', אף שזוהה עם האינטרסים הצרפתיים, פעל בצורה עצמאית למדי באותה עת, ומנהליו עסקו בין היתר בצורכי שעה הומניטריים (הספקת חיסונים מפני אבעבועות שחורות בעת מגפה בשנת 1902, שקטלה 300 ילדים יהודים, וייצוג יהודים מקומיים בפני נציגים צרפתיים או בפני הקאיד של המלאח).

דיונו של כן נסמך על ניתוח מדוקדק של דו"חות מפורטים שכתבו מנהלי בית הספר בעשור זה, האירופים מואיז לוי, נסים פלקון ורפאל דנון, להנהלה בצרפת. תכנית הלימודים עדיין נשענה על דגמים מסורתיים, כדי שלא להוות תחרות עם מוסדות החינוך התורני. המחקר מראה כי האינטרסים המנוגדים סביב בית הספר חרגו משאלות חינוכיות גרדא; הם עוצבו במידה רבה בהתאם לחיכוכים האישיים בין אנשי ממון לבעלי תפקידים יהודים במראכש – כגון התחרות בין מחנה הבנקאי יהושע קורקוס למחנה שמואל תורג'מן – ובהתאם לקשרים בין ראשי בית הספר לאירופים המעטים ששהו אז בעיר, כגון הידידות בין נסים פלקון, המנהל היהודי יליד סמירנה, לרופא הצרפתי אמיל מושאן (Mauchamp), שלמותו הטרגי היו השלכות מיידיות על מצב נתיני אירופה בעיר, ובכללם פלקון ומשפחתו.³³ דינמיקות אלו השתננו לאחר החלת שלטון החסות, ובפרט משנת 1924, כאשר ראשי 'אליאנס' בפריז חתמו על הסכם עם הממשלה הצרפתית להפעלת רשת החינוך. בשנת 1955, על סף עצמאותה של מרוקו, פעלו בה שמונים ושלושה בתי ספר של 'אליאנס', אך כן תורם לצינון

³³ מושאן, ששירת במראכש משנת 1905, נרצח בידי ההמון בשנת 1907, לאחר שהציב על גג ביתו אנטנה, מעשה שנתפס כהזדהות עם ההיערכות הצרפתית להנחת תשתית לטלגרף. הרצח היווה זרז לאירועים ששינו את מרוקו לעד – כיבוש העיר אוג'דה בידי הצרפתים והפגזות בקזבלנקה בעקבות התנכלויות לאירופים. כך הקדיש לנושא מונוגרפיה חשובה. ראו: כן.

הדימוי ההיסטוריוגפי של הרשת כסוכן פעיל בקולוניזציה של מרוקו. לפחות כמה שנוגע לעשור הראשון של המאה העשרים, התמונה המורכבת שעולה ממחקר זה מסייעת בטשטוש הזיהוי חסר הגוונים של יהודים מקומיים חסרי הגנה עם אירופים זרים, ומשהה את הנטייה לתפוס את העבר היהודי רק לאור הסתלקותה של הקהילה היהודית ממראכש חצי מאה אחר כך.

ח

מערכת הזיקות בין המיעוט היהודי לתרבות הרוב בהקשר האירופי של מוצאי ימי הביניים וראשית העת החדשה, נדונה בעבר במסגרת המושגית של יחס היהודים לשכניהם, ויש שדימויי שכנות גרמו להניח מראש את קיומם של יחסי כוח בין קבוצות מובחנות ומתוחמות במרחב. מסגרת מושגית זו קיבלה ביטוי מובהק בעבודתו של ההיסטוריון יעקב כ"ץ, שכותרת המשנה של ספרו הקלסי 'בין יהודים לגויים' היא: 'יחס היהודים לשכניהם בימי הביניים ובתחילת הזמן החדש'. בהקדמה לספרו כתב כ"ץ כי 'המושג "יחס לגויים" מורה על תופעה מסובכת שמרוכים צדדיה כריבוי אופני המגע בין חברי קבוצות סוציאליסטיות שונות, וציין שני היבטים המגדירים ומסדירים מבחינה היסטוריוגרפית את טיב היחס הזה: הדתי והכלכלי-מעשי.³⁴ אם הבידול הדתי באירופה הנוצרית פעל 'כנקודת המוצא לפילוג שבין שתי העדות', כדברי כ"ץ,³⁵ כיצד עלינו להבינו בהקשר המגרי, במקום שבו הבידול הדתי לא נשען על איבה ותחרות במישור התאולוגי? חקר יהודי המגרב במאה התשע עשרה ובדאשית המאה העשרים במתכונתו המיוצגת בספר שואף לחרוג ממסגרת זו וממקם את שאלת היחסים (כביטוי של הדדיות) בתוך מספר מערכות תרבותיות שפעלו יחד; אולם רק מחקריהם של ואנס (על סול חגואל) והולדן (על השחיטה) עוסקים בשאלות הנובעות ישירות מן הבידול הדתי.

מרבית המחקרים בספר עשיר זה תורמים רבות לדיונים ספציפיים בטיב היחסים החומריים, התרבותיים והיום יומיים שהתפתחו בין יהודים למוסלמים באזורים מובחנים במגרב המודרני. להוציא מאמרו של צור, שדן בקשרים על-אזוריים בין יהודים במגרב ומעבר לו, שאר מאמרי הספר חתוכים לפי היגיון גאוגרפי שמקבל את החלוקות האומיות כנקודת מוצא מחקרית. ועם זאת למרות העיסוק המרובה ביחסים כאובייקט מחקר לכיד ומחיד לאורך זמן ולנוכח הנודות בדינמיקות הפנימיות ביחסי יהודים ומוסלמים, לא לגמרי ברור

34 כ"ץ, עמ' 12.

35 שם, עמ' 12.

אם כותבי המאמרים תופסים את היחסים כמושג שעומד לעצמו או כנגזרת של נקודת מבט מסוימת (יהודית, מוסלמית, אירופית). יתר על כן, הבחירה בשאלת האינטגרציה של היהודים בחברה הסובבת מותירה על כנה את התמיהה איזה סוג של יהדות – או תמונת עולם ותפיסת עצמי של יהודים – ראו החוקרים לנגד עיניהם. האם נכון להסתפק באיתור יהודים על פי שמות וסממנים 'יהודיים' אחרים, גישה מוגבלת למדי ליהדותם של היהודים במגרב? אמנם בחלק לא מבוטל מהמקרים אפיון היהודים במקורות המדינה המרוקנית אכן מעיד על אינטגרציה, אך על השאלה מה בדיוק נחשב אינטגרציה, ויותר מזה, אם מדובר באינטגרציה היסטורית או היסטוריוגרפית, יש בספר תשובות חלקיות בלבד. אף שיהודים קיימו קשרים מגוונים עם לא־יהודים, גישה המבקשת לקדם אינטגרציה היסטוריוגרפית תלקט ידיעות על יהודי הדרום למשל, שהיו מבודדים יחסית, ותנסה לשזור אותם כמייצגים את 'ממדיה היהודיים של ההיסטוריה המרוקנית', אם לנקוט ביטוי של קנביב.

שאלת עקירת היהודים מן המגרב, לרבות מכלול הגורמים והנסיבות שעיצבו את הקיום היהודי העולמי במרוצת המאה העשרים, ובכלל זה מעורבותה של מרוקו בפוליטיקה העולמית בזמן מלחמת העולם השנייה, נדונה רק במאמר אחד בקובץ, 'הגירת יהודי מרוקו, 1948-1956' (עמ' 321-333), מאת ג'מעה בידה (Baïda), היסטוריון מאוניברסיטת מחמד החמישי ברבאט. בידה בוחן במאמרו אמירות של גופים פוליטיים המזוהים עם ה'מפלגה הלאומית' (חזב אל־אסתקלאל) במרוקו ותגובות עליהן סביב הגל הראשון של הגירת יהודים נרחבת ממרוקו. לדברי המחבר עקירת היהודים כמוה כ'פצע מכאיב' בהיסטוריה הלאומית המרוקנית (עמ' 321), ולכן נמנע המחקר האקדמי המגרבי מלעסוק בה. בידה וחוקרים נוספים מסמנים שפי הנראה מגמה חדשה בהיסטוריוגרפיה המרוקנית,³⁶ אך עדיין תלויה ועומדת השאלה מה הם התנאים הדרושים לקיומו של 'מרחב היסטורי משותף', כדברי עורכי הספר (עמ' 19), למגמות אלו בחקר החברה המוסלמית ולמגמות קיימות בחקר היהודים.

מתוך המקורות בשלל לשונות היהודים במגרב שאליהן נדרשו החוקרים שבספר נפקד כמעט לגמרי מקומם של מקורות בעברית ובערבית־יהודית. כך נעדר קולם של שומרי סף קהילתיים נוספים, על מנגנוני הצידוק והסמכות שאפשרו אותם. בשום מאמר לא נעשה שימוש כמה שנהוג לכנות בהכללה ספרות רבנית, שהייתה הביטוי הפוליטי, הרוחני וההברתי המובהק ביותר

36 העורכים מציינים בהקשר זה (עמ' 331) כי המחקר המעמיק ביותר עד היום בשאלת ההגירה המרוקנית הוא עבודת הדוקטור של חטמי.

במגרב היהודי, בפרט במרוצת המאה התשע עשרה והעשרים. סיפורי הרבנים כדמויות פועלות, כפרטים, וטווח האפשרויות שזימנו להם אירועים שונים בחיי היום יום שבהם דנו, מתועדים בספרות זו. אופיים של חיים אלו, ובעיקר שאלת מידורם והסדרתם בין יהודים ללא־יהודים בתקופה זו, עמדו בעשורים האחרונים לבחינה מחקרית במידה ובמיקוד לא אחידים. מחקרים אלו הדגימו כי על אף הבעייתיות שבהם טקסטים רבניים, בדיוק כמו מקורות הלכתיים מוסלמיים, הם מקור חשוב לדיון ביחסי יהודים-מוסלמים.

להוציא מאמרו של קזונסקי אין הספר עוסק כמעט בשאלת המורשת התרבותית הפזורת של יהודי המגרב. היהודים שעדיין חיים בצפון אפריקה, רובם במרוקו, נמצאים מחוץ למשחק הפוליטי החדש, שכלליו נרשמו באמצעות מהלכיה של התנועה הלאומית החל מאמצע שנות הארבעים. ייתכן, כפי שכותבים העורכים, ש'דווקא היעדרותם של היהודים, שבעבר היו חלק אינטגרלי מן החברה והתרבות, הופכת אותם לסמל מאזן בעל חשיבות להמשגתה של צפון אפריקה מתקדמת ופלורליסטית יותר, שמאוימת כיום בידי כוחות המתנגדים להחלפת דעות בין־תרבותית ובין־דתית' (עמ' 5). על כל פנים ימים יגידו כיצד ישפיע חקר ממדיה היהודיים של ההיסטוריה המגרבית בידי היסטוריונים מוסלמים צפון אפריקנים, שמקצת עבודתם מיוצגת בספר, לא רק על ההיסטוריה המגרבית אלא גם על כתיבת ההיסטוריה היהודית של האזור.

מוגן בזכויות יוצרים

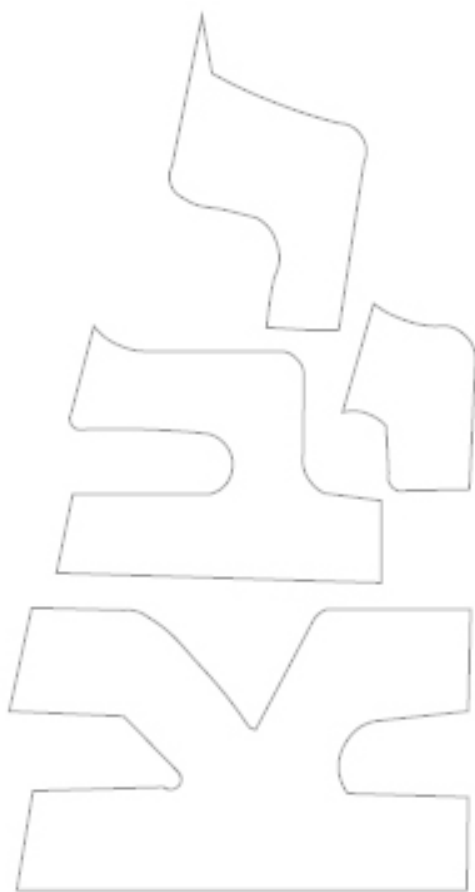
קיצורים ביבליוגרפיים

- Michel Abitbol, 'Jews of Muslim Lands in the Modern Period: History and Historiography', Peter Y. Medding (ed.), *Sephardic Jewry and Mizrahi Jews* (Studies in Contemporary Jewry, 22), Oxford 2007, pp. 44–65 אביטבול
- יהודה בן עטר, ספר שיר מכתם על הלכות שחיטות וטריפות, ורשה תר"ם אבן עטר
- אברהם אלמאליח, 'סול הצדיקה, מן הפולקלור היהודי בצפון אפריקה', *הד המזרח*, 15 בינואר 1943, עמ' 6–8 אלמאליח
- Mohamed El Mansour, 'Moroccan Historiography since Independence', Michel Le Gall & Kenneth Perkins (eds.), *The Maghrib in Question: Essays in History and Historiography*, Austin, Tex. 1997, pp. 108–119 אלמנצור
- Encyclopedia of Jews in the Islamic World*, I–V, Leiden 2010 אנציקלופדיה
- Aomar Boum, 'Muslims Remember Jews in Southern Morocco: Social Memories, Dialogic Narratives, and the Collective Imagination of Jewishness', Ph.D. dissertation, University of Arizona, 2006 בום
- Ra'anan S. Boustan, Oren Kosansky & Marina Rustow (eds.), *Jewish Studies at the Crossroads of Anthropology and History: Authority, Diaspora, Tradition*, Philadelphia 2011 בוסטן, קוזנסקי ורסטו
- Andrew Bush, *Jewish Studies: A Theoretical Introduction*, New Brunswick, N.J. 2011 בוש
- שלום בראשר, 'יהודי מרוקו במחקר זמנו', יששכר בן-עמי (עורך), מחקרים בתרבותם של יהודי צפון אפריקה, ירושלים תשנ"א, עמ' 289–275 בר-אשר
- ר' חיים גאגין, ספר עץ חיים: פולמוס הלכתי בין מגורשי ספרד בפאס לתושבים, מהדורת משה עמאר, רמת-גן תשמ"ז גאגין
- Stacy E. Holden, *The Politics of Food in Modern Morocco*, Gainesville 2009 הולדן
- Sharon Vance, *The Martyrdom of a Moroccan Jewish Saint*, Leiden 2011 ואנס
- Louis Voinot, *Pèlerinages judéo-musulmans du Maroc*, Paris 1948 וואנו
- מחמד חטמי, 'אלג'מאעאת אליהודיאת אלמג'רביה ואלח'יאר אלצעב בין נדאא' אלצהיוניה ובין רהן אלמע'רב אלמסתקל' [הקהילות היהודיות המגרביות והבג'רה הקשה בין קריאת הציונות ובין המגרב העצמאי], עבודת דוקטור, אוניברסיטת פאס, 2007 חטמי
- ז'ולייט חסין, 'סול הצדיקה: אפיונים אנומסטיים', ואלה שמות 5 (תשע"א), עמ' צט–קיב חסין, אפיונים
- , 'לעיצוב דמותה של גיבורת תרבות על פי טקסטים: הרוגת המלכות סול חאגווייל ממרוקו', טובה כהן ושואל רגב (עורכים), אשה במזרח, אשה ממזרח: סיפורה של היהודייה בת המזרח, רמת-גן תשס"ה, עמ' 54–35 חסין, גיבורת תרבות

- טולידאנו
יעקב משה טולידאנו, ספר נר המערב הוא תולדות ישראל במארוקו,
ירושלים תרע"א
- טריווילאטו
Francesca Trivellato, *The Familiarity of Strangers: The Sephardic
Diaspora, Livorno, and Cross-Cultural Trade in the Early Modern
Period*, New Haven 2009
- יזראל
Jonathan Irvine Israel, *Diasporas Within a Diaspora: Jews, Crypto-
Jews, and the World of Maritime Empires 1540–1740*, Leiden
2002
- כנפו-סטון
Ruth Knafo-Setton, *The Road to Fez: A Novel*, Washington D.C.
2001
- כ"ץ
יעקב כ"ץ, בין יהודים לגויים: יחס היהודים לשכניהם בימי הביניים
ובתחילת הזמן החדש, ירושלים תשכ"א
- כץ
Jonathan Glustrom Katz, *Murder in Marrakesh: Emile Mauchamp
and the French Colonial Adventure*, Bloomington 2006
- לביא
Shai Lavi, 'Unequal Rites: Jews, Muslims and the History of Ritual
Slaughter in German', José Brunner & Shai Lavi (eds.), *Juden und
Muslime in Deutschland: Recht, Religion, Identität*, Göttingen 2009,
pp. 164–184
- לזין
Sarah Levin, 'Wit, Ruse, Rivalry and Other Keys to Coexistence:
Reflections of Jewish-Muslim Relations in Berber Oral
Traditions', Nabil Boudraa & Joseph Krause (eds.), *North African
Mosaic: A Cultural Reappraisal of Ethnic and Religious Minorities*,
Newcastle 2007, pp. 178–195
- לגמאיד
עבדאללה לגמאיד, 'ג'מאעת יהוד סוס: אלמג'אל ואלתמת'לאת
אלאג'תמאעיה ואלטיאסיה, 1960–1860' [קהילת יהודי סוס: התחום
וההיבטים החברתיים והפוליטיים, 1960–1860], עבודת דוקטור,
אוניברסיטת מחמד החמישי, רבאט, 2002
- סעדון אלג'יריה
חיים סעדון, אלג'יריה (קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה
והעשרים, יב), ירושלים תשע"א
- סעדון תוניסיה
—, תוניסיה (קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים,
ד), ירושלים תשס"ד
- סעדון, לוב
—, לוב (קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים, ז),
ירושלים תשס"ז
- סעדון, מרוקו
—, מרוקו (קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים,
ג), ירושלים תשס"ה
- קנביב
Mohammed Kenbib, *Juifs et musulmans au Maroc: 1859–1948*
(Publications de la Faculté des lettres et des science humaines,
Université Mohammed V, Thèses et Mémoires, 21), Rabat 1994
- רוסמן
Murray Jay Rosman, *How Jewish is Jewish History?* Oxford 2007
משה רוסמן, היסטוריה יהודית? כתיבת היסטוריוגרפיה יהודית
בעידן פוסט-מודרני, תרגמה אביבה ברק, בני-ברק תשע"א
- שרוטר, איליג'ה
Daniel Schroeter, 'Iligh', *Encyclopedia of Jews in the Islamic World*,
II, Leiden 2010, p. 560
- שרוטר, היהודי
—, *The Sultan's Jew: Morocco and the Sephardi World*, Stanford,
Calif. 2002

—, 'On the Origins and Identity of Indigenous North African Jews', Nabil Boudraa & Joseph Krause (eds.), *North African Mosaic: A Cultural Reappraisal of Ethnic and Religious Minorities*, Newcastle 2007, pp. 164–177

שרוטר, על מוצאם

מוגן בזכויות יוצרים